

Ali Suavi'nin usûl-i fikh'a dair bir risalesi:

“Arabî İbâre Usûlü'l-Fıkh Nâm Risalenin Tercümesi”¹

Sunuş

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyelerinden birisi olan Ali Suavi (1839-1878) düzenli bir medrese eğitimi almamış olmasına rağmen gazetecilikten öğretimliğe, vaizlikten kâtipliğe birçok vazifede bulunmuş, tarih, coğrafya, felsefe, edebiyat, filoloji, siyaset, sosyoloji, iktisad, fikh, hadis ve diğer pek

çok ilim alanıyla meşgul olmuş ansiklopedist bir yazar ve fikir adamıdır. Tanzimat sonrası dönemde, çağdaş yazar ve fikir adamlarının aksine halk tabakasından çıkmış olan Ali Suavi'nin hayatı ve fikirleri insicamsız bir manzara arzeder. Bu bakımdan yazdıkları ve yaptıkları itibarıyla farklı ve zaman zaman birbirine zıt tanımlamalara konu olmuştur. Kendi ifadesine göre, bir kısmı gazete sayfalarında, risale veya yarım kalmış tefrika şeklinde olmak üzere 127 eseri bulunmaktadır.²

Aşağıda yeni harflerle aynen aktardığımız metin Suavi'nin Londra'da *Muhbir*'i çıkardığı bir dönemde (1868) Avrupalılara İslâm hukukunun değişen şartlara, yeni meselelere çözüm getirebilecek mekanizmalara sahip olduğunu ve terakkiye engel teşkil etmediğini ispatlamak üzere yazdığı bir ri-

1 *Mukhbir Office*, London 1868. Metni, diline ve paragraf bölümlenmesine müdahale etmeden aynen aktardık. Metinde köşeli parantez içinde yer alan açıklamalar ve metnin yorumlanmasına hizmet edeceğini düşündüğümüz dipnotlar tarafımızdan ilave edilmiştir. Risalenin orijinal sayfa numaraları sayfa başında yine köşeli parantez içinde belirtilmiştir. Metin içinde çeşitli gerekçelerle önemli bulup dikkat çekmek istediğimiz kimi kavram ve cümleleri italik olarak işaretledik.[S.E.]

2 Ali Suavi'nin hayat hikâyesi, eserleri ve çeşitli konulardaki fikirleri hakkında etraflı bilgi için Hüseyin Çelik'in hacimli ve kuşatıcı çalışmasına bakılabilir: *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994. Bu kitap üzerine bir değerlendirme için bkz.: Abdullah Uçman, “Yeni Osmanlılar Tarihine Önemli Bir Katkı: *Ali Suavi ve Dönemi*,” *Dergâh*, sayı 63 (Mayıs 1995), s. 15-17. Ayrıca bkz.: a. mlf., “Ali Suavi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 445-448; İsmail Doğan, *Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi*, İz Yayıncılık, İstanbul 1991. Ali Suavi'nin farklı yorumlara sebep olmuş olan fikhla ilgili eleştiri ağırlıklı bir yazısının yeni harflerle neşri için bkz.: “Yarım Fakih Din Yıkar”, Yayına Hazırlayan: Mehmet Görmez, *İslâmiyat*, c. I, sayı 1 (Ocak-Mart 1998), s. 89-98.

saledir.³ Yazının, *Mecelle*'nin külli kaideleri ihtiva eden mukaddimesi ile birlikte ilk kitabı olan *Kitabu'l-Büyü*'ün birlikte yürürlüğe girmesinden (1869) kısa bir zaman önce neşredilmiş olmasıyla, dönemin tartışma gündemi arasında doğrudan bir ilişki kurulabilir. Özellikle medeni hukuk alanında İslâmî esaslara dayalı bir kanunlaştırma faaliyetinin başladığı ve Avrupalıların hukuki konularda baskıya varan müdahalelerinin yaşandığı bir dönemde, onlara fikhin esnekliğini, zaman ve mekâna uygunluğunu anlatmanın açıklanabilir sâikleri olsa gerektir.⁴ Bu açıdan bakıldığında, yazıda yer

3 Kapakla beraber 8 sayfadan müteşekkil bu risale önce Ali Suavi'nin Londra'da çıkarmakta olduğu *Muhbir*'in 40 (5 Rebiülevvel 1285/ 25 June 1868, s. 1-2) ve 41. (12 Rebiülevvel 1285/ 2 July 1868, s. 1-2) sayılarında tefrika edilmiş, daha sonra, satırbaşları ve pragraflar dahil olmak üzere dergideki dizgi ve formatın aynıysa kullanılarak, başına bir kapak ilavesiyle müstakil risale haline getirilmiştir. 41. sayıda yer alan ikinci kısmın sonunda "Mâba'di gelecek numarada" kaydı bulunmakla birlikte, müstakil bir risale olarak yayınlanan kısım bu iki sayıda yer alanla sınırlıdır ve risalenin sonunda devamına dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır. Ancak son paragrafta, ele alınan bir kaide ile ilgili olarak şu ifade mevcuttur: "Âtîde buna mütâalîk ve bazı muâmelât-ı asriyenin ahkâmına dair tafsil gelecektir" (s. 8). 42. sayıya ulaşılamadığı için yazının devam edip etmediğini bilmiyoruz. Tütengil'in tesbitine göre 42. sayı British Museum'da da bulunmamaktadır (Orhan Cavit Tütengil, *Yeni Osmanlılar'dan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği*, 2. bsk., Belge Yayınları, İstanbul 1985, s. 32). Londra ve Paris'teki ilgili kütüphaneleri taramış olan Hüseyin Çelik de bu sayıya ulaşamadığını belirtmektedir (*Ali Suavi ve Dönemi*, s. 157, 512). 43. sayının (26 Rebiülevvel 1285/16 July 1868) ilk sayfasında yer alan bir ilanda ilm-i siyasetin öneminden bahisle bu ilme dair Arap, Fars ve Türk ulemasının telif ettiği eserlerin başlıcalarını ihtiva eden bir listenin *Muhbir Matbaasında* "tab' ve temsil kılınmakta bulunan *Usûl-i Fıkıh Tercümesi* zeylinde cedvel-i mahsûs ile ta'dâd" bulunduğu belirtilmekte ise de risalenin sonunda böyle bir liste yer almamıştır. Netice olarak Ali Suavi'nin, bilmediğimiz bir sebeple bu tercüme ya da telifi tamamlamadığını söyleyebiliriz. 40 ve 41. sayıların İngilizce kısmında, aynı sayıda yayınlanan bölümlerin İngilizce özetleri de bulunmaktadır. 40. sayıdaki özetin baş tarafında (s. 4) derginin editörü olan Suavi Efendi'nin *Usûl-i Fıkıh* başlıklı Arapça bir kitap yazdığı ve bunun Türkçe'sinin dergide yayınlanmakta olduğu belirtilmekte, daha sonra yazının telif sebebini anlatan giriş kısmının ve *Akve mü'l-Mesâlik*'ten (bkz. aşağıda 5 nolu dipnot) yapılmış olan uzun iktibasın geniş bir özeti verilmektedir. Dikkat çeken bir husus bu İngilizce özetinde (s. 3), *Akve mü'l-Mesâlik*'ten yapılan iktibasın devamında yer alan (*Akve mü'l-Mesâlik* Arapça metin, s. 11) ancak Suavi'nin risalesinde bulunmayan, Hz. Ali ve İmam Gazzâli'ye ait bazı sözlerin aktarılmış olmasıdır. Özetin sonunda Ali Suavi'nin bu kitabının İngilizce'ye tercüme edileceğine olan inanç dile getirilmektedir. 41. sayının İngilizce özet kısmında da (s. 4) o sayıdaki yazıda yer alan örfle ilgili çeşitli kaidelerin kısa açıklamaları ve örfün ahkam istinbatındaki önemine dair ifadeler bulunmaktadır.

4 *Mecelle*'nin hazırlanış süreci ve bu süreçte yabancıların etkileri konusunda bkz.: Ebül'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1946, s. 61 ve devamı; Mehmet Akif Aydın, "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osmanlı Araştırmaları*, IX, ed. H. İnalçık - Nejat Göyünç - Heath W. Cowry, İstanbul 1989, s. 31-50. Bu makale, yazarın *İslâm ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları* adlı kitabı içinde de yer almaktadır (İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 59-80). Ayrıca bkz.: Hulûsi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1986, s. 41-101.

alan fikirlerin muhtevâsından çok, sunuş biçimi ve onlara atfedilen merkezi konum dikkati çekmekte ve belki de bu yazıyı konjonktürel olarak önemli kılmaktadır.

Yazı, ağırlıklı olarak Tunuslu Hayrettin Paşa'nın meşhur eseri *Akvemü'l-Mesâlik*⁵ ve İbn Nüceym'in fikhla ilgili *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*⁶ adlı kitaplarından istifadeyle kaleme alınmıştır.⁷ Hayrettin Paşa'nın eseri, tanzîmât ve islâhâtın gerekliliğini tartışan ve bunun için de örnek olarak gördüğü Avrupa milletlerinin terakki sebeplerini ve safahâtını ele almaya çalışan siyasi bir metindir. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* ise fikh literatürü içinde, fikhî meselelerin çözümünde başvurulacak genel kaideleri, prensipleri, hükümler arasındaki ortak ve farklı yanları meydana çıkarmaya ve böylelikle bir fikhî istidlal mantığı sergilemeye çalışan bir telif türünün⁸ önemli örneklerindedir. Usûl-i fikhla bağlantılı olmakla birlikte ondan farklı bir ilim dalına aittir.

Ali Suavi bu risalede, bir hanefî fakîhi olan İbn Nüceym'in eserinin çok sıyrılmış bir kısmından yararlanmış. Yedi bölümden (*fenn*) oluşan *Eşbâh*'in ilk bölümü, biri küllî kaideler diğeri de genel hüküm ve prensipler olmak üzere-

5 Hayruddin et-Tûnusî, *Kitâbu Akvemu'l-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik*, 1. bsk., Matba'atü'd-Devle, Tunus 1284 [1867-1868]; Mukaddime kısmının Fransızca tercümesi: *Essai sur les Réformes Nécessaires aux États Musulmans*, Paris 1868; Mukaddime'nin Arapçası: el-Cevâib Matbaası, İstanbul 1293 [1876]; Türkçe tercüme: *Mukaddime-i Akvemü'l-Mesâlik fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Memâlik Tercümesi*, mütercim: Abdurrahman Efendi, el-Cevâib Matbaası, İstanbul 1296 [1878-1879]; *Mukaddime*'nin İngilizce tercümesi: Leon Carl Brown, *The Surest Path: The Political Treatise of a Nineteenth-Century Muslim Statesman*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1967.

Akvemu'l-Mesâlik mukaddimesinin, Abdurrahman Efendi tercümesinin neşinden çok daha önce tercüme edilerek 1869'da *Terakkî* gazetesinde tefrika edildiği bilinmektedir. Ayrıca *Basiret ve İstikbâl* gazetelerinde Bereketzâde İsmail Hakkı'nın bu kitaba ait tercümelerinin yayımlandığına dair bilgiler de bulunmaktadır. Bkz: Mümtaz'er Türköne, *Siyâsî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, 2. bsk., İstanbul 1994, s. 103, n. 19.

6 Zeynuddin İbn Nüceym el-Hanefî el-Misrî (970/1562), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, thk. Muhammed Mutû' el-Hâfiz, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1983/1403. İbn Nüceym'in bu kitabı, *Mecelle*'nin başlangıç kısmında bulunan küllî kaidelerin hazırlanmasında başvuru ana kaynaklardan birisidir. Bu hususa 18 Zilhicce 1285 tarihli *Mecelle Esbâb-ı Mücibe* Mazbatasında işaret edilmektedir. Mazbatanın sureti için bkz.: *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Kitâbu'l-Büyû'*, Matbaa-i Âmire, 15 Rebiulevvel 1286, s. 2-9; Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, s. 271-277.

7 Kapak sayfasında yer alan "Arapça'dan yazarı tarafından tercüme edilmiştir" şeklindeki ibareye ve *Mubbir*'in 40. sayısında yer alan İngilizce özetin başlangıcında Ali Suavi'nin usûl-i fikh konusunda Arapça bir eser yazdığı ve bunun İngilizce'ye de çevrileceğini bildiren ifadeye bakılırsa ortada Arapça yazılmış bir kitabın olduğu düşünülebilir. Hatta risalenin mukaddime kısmında bulunan "Türkçe'ye ve Avrupa lisanelerine tercüme olunacağı kabil bir muhtasar kitap..." (s. 2) ibaresi de bunu teyid eder görünmektedir. Ancak, kanaatimizce böyle Arapça bir kitap mevcut olmayıp, Ali Suavi, Arapça eserlerden faydalanarak böyle bir metin ortaya çıkardığı için ve belki de yapılan işin önemini artırmak maksadıyla bu türlü bir takdim uygun görülmüştür.

8 Daha geniş bilgi için bkz.: Mustafa Bakır, "Eşbâh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XI, s. 456-459.

re iki kısım ihtiva eder. Birinci kısımda, altı küllî kaidenin⁹ açıklamaları yer almaktadır. Suavi yazısında, bu altı küllî kaideden sadece altıncı ve son sırada yer alan örfle ilgili “el-Âdetü muhakkemetün” kaidesinden ve bu kaide dairesinde yer alan tâlî kaidelerden söz etmiş ve âdetü usûl-i fıkıh, yalnızca örfle ilgili bu kaidelerden ibaretmiş gibi bir yaklaşım sergilemiştir.

Eşbâb'tan yapılan iktibaslar, seçilen örnekler ve çeşitli hanefî fetva kitaplarına olan atıflar, yukarıda da belirttiğimiz üzere örfün usûl-i fıkıh içinde merkezi bir öneme sahip olduğu tezini tesis ve teyide yöneliktir. Geleneksel usûl-i fıkıh çerçevesinde örfün dikkate alınması ve ona binâen hüküm verilebilmesi için birtakım kayıt ve şartlar konulmuşken¹⁰ yazıda bunlara hemen hemen hiç işaret edilmemiştir. Aksine mutlak örfün kullanımına büyük bir önem atfedilmiş, ortaya çıkan yeni meselelerin hallinde “Âdet muhakkemdir” kaidesinin işletilmesi önemli bir çözüm yolu olarak görülmüştür. Örf gibi, değişmeye bağlı ve hüküm koymada esnek imkânlar sunacağı düşünülen mekanizmaların, diğer hüküm kaynak ve metodlarının önüne geçecek biçimde tervîc edilmesi şüphesiz modern yaklaşımların ortak yönlerinden birisidir. Bunun daha ileri götürülmüş örnekleri sonraki dönemlerde de karşımıza çıkmaktadır.¹¹

Suavi'nin *Akremü'l-Mesâlik* ve *Eşbâb*'tan yaptığı tercümelerin ve genel olarak yazının bütünüdürün akıcı bir üsluba sahip olduğu görülmektedir. Özellikle Hayrettin Paşa'dan iktibasın yapılan tercüme, kitabın Türkçe tercümesine göre çok daha anlaşılır bir özellik taşımaktadır. Yeri gelince işaret edeceğimiz üzere özellikle bazı siyasi kavramların karşılıklarının belli tavırları yansıtacak şekilde seçilmesi, tercümeyle daha da zenginleştirmekte, yazının ve dönemin telakkileri hakkında sınırlı da olsa birtakım işaretler vermektedir. [S.E.]

9 Bu kaideler sırasıyla şunlardır: a. (*Lâ sevâbe illâ bi'n-niyye*) “Niyetsiz sevap olmaz”; b. (*el-Umûru bi-mekâsüdihâ*) “Bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir”, *Mecelle*, madde 2; c. (*el-Yakînu lâ yezülû bi'ş-şekk*) “Şek ile yakın zâil olmaz”, *Mecelle*, madde 4; d. (*el-Meşakkatü teclibü'r-teysîr*) “Meşakkat teysiri celb eder”, *Mecelle*, madde 17; e. (*ed-Dararu yüzâl*) “Zarar izale olunur”, *Mecelle*, madde 20; f. (*el-Âdetü muhakkemetün*) “Âdet muhakkemdir”, *Mecelle*, madde 36. Krş.: *Eşbâb*, s. 1-3.

10 Bu konuda etraflı değerlendirmeler için bkz.: Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', *el-Fıkhu'l-İslâmî fî Sevbibi'l-Cedid*, 10. bsk., Dimeşk 1968, c. II, s. 873 ve devamı. Ayrıca bkz.: İbrahim Kâfi Dönmez, “el-Örf fî'l-Fıkhi'l-İslâmî”, *Mecelletü Mücemma'i'l-Fıkhi'l-İslâmî*, sayı 5, cüz 4 (1988/1409), s. 3353 ve devamı.

11 Örf kavramının kullanımında, kelimenin örfî hukukla olan yakınlığı dolayısıyla ilgi çekici yorumlara da rastlanmaktadır. Mesela 1328 tarihini taşıyan bir metinde şu satırları okuyoruz: “Ulema-yı izâmdan bazıları da örf ile murad, kavâid-i şeriata muvafakatı ile beraber beyne'n-nâs mukarrer olan şeylerdir ki kanun tesmiye edilir bu yurmuşlardır...” H. Mehmed Sadık, *Mevâiz-i Diniye ve Fevâid-i İslâmiye Mecmuası*, c. I, s. 113'ten İsmail Kara, *İslâmcuların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 179, n. 71.

Kavramın başka bir çerçevede kullanımına örnek olarak Ziya Gökalp'in *ictimâi usûl-i fıkıh* anlayışı hatırlanabilir. Gökalp'in konuyla ilgili görüşleri ve tartışmalar için bkz.: Abdülkadir Şener, “İctimâi Usul-i Fıkıh Tartışmaları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, V (1982), s. 231-247. Konuyla ilgili metinler ve bazı mülahazalar için ayrıca bkz.: Recep Şentürk, *İslâm Dînyasında Modernleşme ve Toplum Bilim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 143-151, 297 ve devamı.

عربي عبارہ (اصول الفقہ) نام رسالہ نك ترجمہ سی

THE PRINCIPLES
OF
JURISPRUDENCE

BY

M. ALI SUAVI

(Translated from the Arabic by the author.)

M. Ali Suavi

Printed and published at the MUKHBIR, Office.

12, Beaufort Building, Strand,

LONDON.

1868

287

DIVAN
1998/2

[2] **Mukaddime**

Vaktâ ki bildim, şeriat-ı İslâmiye şu gibi asırda ümmetin mesâlih ve siyasetinden kâsırdır tevehhüm olunuyor, usûl-i ahkâmı câmi' bir kitap te'lifini murad ettim. Hattâ o kitap ile tebeyyün ede ki şu tevehhümle şeriata muhalefât etmeğe cür'et eden her kimse siyasette hudûd-ı İlâhîden envâ'-ı zulm u bid'ate hurûc etmiş olur. Evet benim cem' edeceğim usûl, ulemâ-nız indinde malum olmuş kavâiddir. Lâkin bu teliften garaz Türkçe'ye ve Avrupa lisanlarına tercüme olunmağı kâbil bir muhtasar kitap neşretmektir. Hatta onunla Avrupa'da dahi zâhîr ola ki memâlik-i Osmaniye'de siyaset-i hamîde icrâsına ecnebilerin ve bazı cahil memurların tenfirlerinden başka mâni yoktur. Teslim ederiz ki Avrupa ulemâsından bazıları bizden ilm-i fikhî tercüme edip Avrupa'ya neşretmiştir. Lâkin Mu'tezile ve İmâmiye kitaplarını tercümesine me'haz itihaz ettiği için kitabı kitaptan fark etmemiş ve işin doğrusunu bildirememiştir. Fikhîmizi kendi fikhîlarına yalnız zan ile kıyas edip istimâ' ve bahisle yakîn tahsiline muhabbet etmeyen Avrupa cehelesine ise Hayrettin Paşa'nın [v. 1890] *Akremu'l-Mesâlik*'te yazdığı makaleyi îrâd birle iktifa ederek cevaptan sükût ederiz. Mûmâileyh der ki:

“Şu asırda görülen Avrupa terakkisi eski zamanda mevcut olmayıp yakın vakitlerde zuhûr eyledi. Çünkü 476 sene-i milâdiyesinde Şimal barbarlarının hücum ve Roma Devleti'nin sukûtundan sonra Avrupa tab'an terakki hareketinden esra' olan tenezzül yolunu tutarak vahşilik ve zulüm ve cevrce pek fena hal üzere idi. Tâ Fransa kralı ve 768 tarihinde Avrupa krallarının a'zamı Şarلمان [Charlemagne (768-814)] zamanına dek ahâlî, krallar ve *nobles* denilen kibâr-ı zalemenin esaretinde kaldı.

[3]“Şarلمان serîr-i devlete cülusunda maârif vesair esbâb-ı medeniyetçe terakki hususunda nâsın ahvalini ıslah için sa'y-i mahsûs ile bezl-i cehd eylemişti. Onun vefatından sonra yine Avrupa aşağıda tafsilî geleceği vechile cehalet ve zulm-i idareye ric'at ve kemâ fi's-sâbık avdet eyledi. Avrupa ahâlisinin şimdi vasil oldukları zirve-i terakki memleketlerinde her şeyin mebzûliyetinden veya buldukları iklimin itidâlinde yahut diyânetleri âsârındandır gibi bir tevehhüm vârid-i hâtır olmaz. Zira küre-i arzın sâir kıt'alarında hısb [bolluk] ve itidalce o iklim mümâsil ve daha â'lâ yerler bulunur ki oralarda şu terakki yoktur. Dinleri bahsine gelince filvâki Nasrânî dini dahi adalete ve lede'l-hüküm [yargılamada] müsâvâta terğîb eder, lâkin o din, tasarrufât-ı hükûme-

te müdahale eylemez. Zira din-i İsevî'nin esası uzlet ve zühhd üzere kurulmuştur. Hatta Hz. İsa (aleyhisselam): "*Benim dünyaca hükümetim yoktur, şeriatim ruhâniyâta karşıdır, cismâniyâta karşımaz*" diyerek dünya siyasetine müteallik umûrda krallara taarruzdan ashâbını nehyederdi. Roma'daki Papa, Avrupa memâlikinde eylevm câri olan tertibât-ı cedideye iktidâdan imtinâ ettiği için eylevm memleketinin giriftâr olduğu hâlede şu demince îrâd ettiğimiz müddeâya pek açık delildir. Ancak Avrupalıların şu gâyete [ileri noktaya] ve ulûm u sanâyi'ce tâ bu mertebeye vâsıl oluşları adl-i siyasî ve turuk-ı serveti teshîl ve ilm-i ziraat ve ticaretle defâin-i arziyeyi istihrâc üzere müesses olan tanzimât sebebiyledir. Bunların kâffesini tutan ve hıfzededen usûl ise memleketlerinde artık tabiat olmuş olan emniyet ve adâlettir. Mülk-i İllâhîde âdet-i hakîme-i Sübhâniyenin cereyanı şu kâide üzeredir ki adâlet ve hüsn-i tedbîr ve tertibât-ı mahfûza elbette emvâl ve enfûs ve semerâtın terakisi esbâbındandır. Adâletin zıddı zulümle, eşyâ-yı mezkûrede tenezzül ve noksanîyet vukubudur. Nitekim mesele, bizim şeriatimizden ve tevârih-i İslâmiyeden ve kütüb-i sâireden malumdur. Hakikat (sallâllâhu aleyhi vesellem) Efendimiz buyurmuştur ki: "*Adâlet, dinin izzetidir. Devletin¹² salâhı ve havâss u avâmının kuvveti ve re'âyânın emniyet ve menfaati adâletledir.*"

"Emsâl-i Fürs'tendir ki: "*Melik¹³ esâs, adâlet hâristir [bekçi]. Esâsı olmayan yıkılır, hârisi olmayan zâyi olur*" derler. *Nasâyihi'l-Mülûk*¹⁴te vârid olmuştur ki: "*Emir, bin haslete muhtaçtır. O bin hasletin kâffesi iki haslette mecmûdur ki onlarla amel ederse hisâl-i adlin kâffesiyle âmil olmuş olur. Biri umrân-ı bilâd, diğeri emniyet-i 'ibâddır.*"

"İbn Haldun (rahimehullah) *Mukaddime*'sinden kitab-ı evvelin fasl-ı sâlisini mütâlâa eden zat, zulmün harâba bâdî olduğuna dair edille-i kâtt'a görür. Nüfûs-ı beşeriye şehvet ve gazap üzere mecbûl olduğun-

12 Arapça metinde yer alan "*sultân*" kelimesi, görüldüğü üzere Ali Suavi tarafından siyasi otorite anlamında daha geniş kapsamlı çağrışımları olan "*devlet*" kelimesiyle tercüme edilmişken, Abdurrahman Efendi tarafından yapılan ve İstanbul'da yayınlanan tercümede "Adâlet dinin şerefidir, *padîşah* onunla saadet bulur..." denilerek (s. 18) *padîşah* kelimesinin tercih edilmesi, Suavi'nin muhalif konumuna ve bu risalenin Londra'da yazılmış olmasına uygun düşmektedir. Sultan kelimesi otorite anlamını da taşımakla beraber özellikle hadis metinlerinde bu kelimenin umumiyetle idareci/otorite sahibi kişi anlamında kullanıldığı görülmektedir (bkz.: A.J.Wensinck, *el-Mu'cemu'l-Müfreh li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1988, "sultân" maddesi, c. II, s. 502-503). Brown da İngilizce tercümede bu kelimeyi "authority" ile karşılamıştır (*The Surest Path*, s. 81).

13 *Melik* kelimesi için Türkçe tercümede: "Padîşah esâs-ı memleketdir, adâlet hâris-i devlettir..." (s. 81) denilerek yine *padîşah* tercih edilmiş, buna karşılık Ali Suavi kendi tavrına uygun olarak daha geniş kullanımı olan *melik* kelimesini tercüme etmeyerek aynen korumuştur.

14 Aynı isimde çeşitli eserler mevcut olmakla birlikte burada atıfta bulunulan eser Gazzâlî'nin (505/1111), daha çok *Nasîhatü'l-Mülûk* olarak bilinen ve Farsça yazılmış olan kitabıdır. Arapça ve Türkçe'ye tercümelere vardır.

dan mülükün *hükümet-i mutlakası*¹⁵ türlü türlü zulüm celbeder oldu. Nitekim halen memâlik-i İslâmiyenin bazı mevkillerinde vâkidir. Avrupa'da dahi beyan ettiğimiz kurûn-ı mâziyede kralların tasarrufları ne bir kanûn-ı aklî ve ne bir kanûn-ı şer'î ile mukayyed olmadığından ibâdullâha nice zulüm vuku bulur idi. Ol vakit onlarda kanûn-ı akli yok idi dedim zira böyle bir kanûn şehevât-ı nefsâniyelerine münâfi olduğundan kabul etmezlerdi. Kanûn-ı şer'î dahi yok idi denildi, zira şerh olunduğu vechile uzlet ve zühd üzere mebni olan dîn-i İsevîleri siyasete müdahale etmezdi.

[4] “Civarında bulunan hükümetler hüsn-i sîretle muttasıf oldukları halde onlar hükümet-i mutlaka üzere bulunup âkıbet ıtlâk-ı eyâdilerinden tevellüd eden sû-i tasarruf sebebiyle memleketleri muzmahil ve istiklâlleri münselib oldu. Civarlarında bulunan hüsn-i sîretle muttasıf hükümetler dediğim İslâm hükümeti idi. Çünkü o tarihte ümmet-i İslâmiyenin vülât ve ümerâsı umûr-ı dîniye ve dünyeviyeyi câmi' bulunan şeriat kanunlarıyla mukayyed olduklarından bu tekayyüd hüsn-i sîretlerini intâc etmişti. Öyle şeriat ki: (*İbrâcu'l-'abd 'an dâ'iyeti hevâhu*) “İnsanı hevâ ve hevesine sebep olan şeyden teb'îd etmek”; (*Himâ-yetü hukûkî'l-'ibâd kâffeten*) “İslâm'dan ve gayriden insanların hukukunu himaye eylemek”; (*İ'tibâru'l-mesâlibi'l-münâsibe li'l-vakti ve'l-hâl*) “Vakit ve hâle münasip maslahatlardan itibar etmek”; (*Der'u'l-mefâsid evlâ min celbi'l-mesâlib*) “Def'-i fesâdı celb-i maslahat kaziyesi üzerine takdîm eylemek”¹⁶; (*İzâ tekâbele'd-darârân yürtekebü ehvenühümâ*) “Hîn-i zarurette ehven-i şer irtikâb etmek”¹⁷ ve bunların emsâli kavâid-i câmi'a o şeriatın usûl-i mahfûzasından idi.

“Ve mühim usûllerinden biri dahi *milletle meşveret* idi.”¹⁸ “Kezalik *emr-i bi'l-ma'rûf* ve *nehy-i 'ani'l-münker*¹⁹ usûlü ki vâkıf olan her bir müslüman-ı bâliğ üzerine farzdır.”²⁰ İntehâ.

15 Mutlakiyetçi yönetim tarzının bu şekilde kavramlaştırılarak tercüme edilmesi dikkat çekicidir. Bu yazının yayınlanmasından birkaç ay önce yayınlanan başka bir yazısında Ali Suavi hükümet şekilleriyle ilgili ikili bir tasnif ortaya koymaktadır: “Bir hükümet bir şeriata bağlı olup o şeriatın tayin ettiği mertebeye kadar tasarruf eder, haddini tecavüz etmezse ona ‘hükümet-i mukayyede’ ve bazan ‘meşrûta’ derler. Ve eğer icra-yı tasarrufta mukayyed olmayıp istediği gibi yapmak isterse ona ‘hükümet-i mutlaka’ tesmiye ederler. (...) İslam hükümeti evâilde ‘mukayyede’ olup şeriatın tayin ettiği dereceyi tecavüz edemez idi (...) Şimdi hükümet-i Osmaniye hükümet-i mutlakadır (...)” “Usûl-i Meşveret”, *Le Mubbir*, nr. 27, 20 Zilkade 1285/14 Mars 1868, s. 1'den aktaran Kara, *İslamcılığın Siyasî Görüşleri*, s. 102, n. 3.

16 “Def'-i mefâsid celb-i menâfi'den evlâdır”, *Mecelle*, madde 30.

17 “İki fesad teâruz ettikde ehaffi irtikâb ile a'zamının çaresine bakılır”, *Mecelle*, madde 28; “Ehven-i şerreyn ihtiyar olunur”, *Mecelle*, madde 29.

18 *Akvemu'l-Mesâlik*, s. 9-11; *Mukaddime-i Akvemü'l-Mesâlik Tercümesi*, s. 15-19; Brown, *The Surest Path*, s. 80-83.

19 Arapça metinde (s. 11) idarecilere yanlışlarını hatırlatma ve onları uyarma sadedinde *tağyîru'l-münker* prensibinden bahsedilmekte iken tercümede, herkes ve her durum için sözkonusu olabilen daha genel bir prensibe atıfta bulunulması dikkate değerdir.

20 *Akvemu'l-Mesâlik*, s. 11; *Mukaddime-i Akvemü'l-Mesâlik Tercümesi*, s. 20, Brown, *The Surest Path*, s. 83.

Ben bu kitabı telifle dinimizde olmayan bir bid'at ihdâs etmiş olmayıp ancak usûl-i fıkhıta bulduğum kavâidi îrâd etmiş olduğumdan artık fıkhın demektir ve usûl-i fıkhıtan murad nedir, şu meseleleri şerh etmeğliğim lazımdır geldi.

İşte derim ki: Havâdis-i âlem çok ve dünya durdukça tahaddüsü gayri munkatı' olduğu için hasır tahtında dahil değildir ve ahkâmı dahi fert fert bilmek mümkün olamaz. Vaktâ ki ulemâ-yı İslâm insan a'mâlinden her amel için delil-i hâss'a müstenid olarak taraf-ı Şâri'den bir hüküm mevcut idiğini gördüler, şu havâdis-i gayri munkatı'ayı kazâyâ itibar ettiler. Şöyle ki: e'fâl-i mükellefin o kazâyânın mevzûâtı ve ahkâm-ı Şâri' mahmûlâtı oldu. Bu kazâyâyâ müteallik ve öyle edilleden hâsıl olan amele *fıkıh* tesmiye kıldılar.

Ba'dehû o edille ve ahkâmın tafsilâtını tefekkür ettiler, buldular ki o edille Kitab ve Sünnet ve İcmâ' ve Kıyas'a râcîdir ve o ahkâm *vücûb* ve *nedb* ve *hürmet* ve *kerâbet* ve *ibâhaya* aittir. Bundan sonra şöyle edille ile böyle ahkâm üzerine istidlâl nasıl olabileceğini (temsîl [kıyas?] tarîki müstesna tutulduğu halde) tafsîle nazar etmeyerek icmâlen teemmül eylediler. O halde bir takım kazâyâ-yı külliye peydâ oldu ki o kazâyâ-yı külliye, edille ile ahkâm üzerine istidlâlin keyfiyetine mütealliktir ve her kaziye ile nice ahkâm-ı cüz'iyeyi edille-i tafsîliesinden istinbâta tavassul için istidlâlin tarîklerini ve şartlarını beyâna dairdir. İşte bu kazâyâ-yı külliye bulduktan sonra yazdılar, zabt ettiler ve nice lâhikalar izâfe eylediler. Ve bu kazâyâ-yı külliye müteallik olan ilmin ismine *usûl-i fıkıh* dediler.

İşbu tarif ve teşrihimiz teemmül olunduğu vakit âşikâr olur ki ilm-i fıkhın mevzûu gayri münhasır olan havâdis-i yevmiye imiş. Kezalik zâhir olur ki *ilm-i fıkıh için bir takım usûl ve kavâid-i külliye var imiş ki mürûr-ı zaman ile teceddüd ve tahaddüs eden ve edecek işler için o usûlden ahkâm istinbât etmek müyesser imiş*. Sebep budur ki hulefâ-yı âdilinden Ömer b. Abdülaziz (rahimehullah) hazreti: (*Abdîs li'n-nâsi* [5] *akdiyeten bi-hasebi mâ ahdesûhu mine'l-fücûr*) buyurmuştur; "Nâsın peydâ edegeldikleri bid'atların miktar ve iktizâsına göre ahkâm ihdâs et" demektir. İşte vech-i meşrûh üzere bulunan *usûl-i fıkıh hangi hâdiseyi bükümsüz bırakır? Nasıl ki deniz ve kara vapurları²¹ müddet-i sefer mesâilini ve telgraf muhâbere ahkâmını değiştirmiş-tir, elbette her hâdis iktizâsınca hüküm vardır*. Bu müdde'âmız ise îrâd edeceğimiz usûlden munfehîm olur. Mukaddime burada bitti.²²

Tenbîh

Bu kitapta usûl-i fıkhıtan muradımız şol kavâid-i külliye ki ondan cüz'iyât istinbât olunur. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* nâm kitaptan fenn-i evvelde yazılan kavâid gibi. *Kesfu'z-Zunûn*'da dedi ki: "*el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'den fenn-i evvel ma'rifet-i kavâid-i hakikatte usûl-i fıkhıtır, fakih olan zât o kavâide ma'rifetle velev fetâvâda olsun derece-i ictihâda irtifâ' eder."²³

21 Kara vapuru ile, buharla çalışan lokomotif kastedilmektedir.

22 Risalenin buraya kadar olan kısmı *Mubbir*'in yukarıda işaret edilen 40. sayısının da (s. 1-2), buradan sonraki kısım da 41. sayıda (s.1-2) neşredilmiştir.

23 Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941, c. I, s. 99.

Biz bu kitapta kabul olunmuş olan usûlü zikrettik. Usûl-i mezbûre üzere bazı meseleler tefrî‘ edişimiz ise furû‘ zikri için olmayıp mücerret bahsolunan aslı tefhîm içindir.

Usûl

1) “*el-Âdetü muhakkemetün*”²⁴

Âdet muhakkemdir demek, şer’an muteberdir, ona taarruzdan men‘ olunur demektir. “*Şerhu’l-Muğni*”de der ki: Âdet, tabâyi‘-i selîmede makbul olup tekerrür eden umûrdan, nüfûsta müstakir olan halden ibarettir.”²⁵

el-Eşbâh ve’n-Nezâir’de dedi ki : “Malum ola ki âdet ve örfê itibar kaidesine fıkhıta pek çok mesele râci‘ olur. Hatta bu kaideyi fukahâ asıl kıldılar.”²⁶ İntehâ. İbâdet kitaplarını mütâla‘a etsen çok meseleler bulursun ki bu asıl üzere tefrî‘ [6] olunmuştur. O meselelerden biri tahâret bahsinde mâ-i câri tarifidir. Esahh-ı kavle göre nâsın câri addettiği sudan ibarettir.”²⁷

Biri dahi yine bahs-i mezbûrda ve kuyu faslında, kuyuya düşen deve pisliği kesîr ise kuyuyu marûf vechile tathîr lazımdır meselesindeki *kesîr* tarifi esahh-ı kavle göre nâzırın istiksârından ibarettir.”²⁸ Biri dahi hayız ve nifas meselesidir ki ‘kan, hayız ve nifasta ekser itibar olunan vakti geçtiği halde [bu durumdaki] kadının [mutad olan] âdetine reddolunur’ deyu yazdılar.”²⁹ Ve daha nice mesâil hep bu asla râcidir. Kezâlik hukûk ve muâmelât kitaplarını mütâla‘a etsen bu asla mübtenî çok mesele bulursun. Ez-ân cümle, ağaçtan düşmüş meyveyi yemek helal olur mu olmaz mı meselesi[nde], âdet-i beldeye nazar olunur.”³⁰ Bir mesele dahi kadı’nın hediye kabul etmesi caiz mi değil mi bahsindedir. Şöyle ki: kadıya hediye veren kimse o kadı mansıba geçmezden akdem dahi i’tâyî âdet edinmişse âdeti üzere ziyade etmemek şartıyla ba‘de’n-nasb dahi verdiği halde kabulü helal olur. Eğer âdetten fazla verdiyse fazlayı reddetmek kadıya farzdır.”³¹ Ashâb-ı vakfin lafızları örf ü âdete mebnidir. Kezâlik ashâb-ı vasiyet ve nezr ve yeminin elfâzı ve ekser ikrâr mesâilinin ahkâmı hep âdete mübtenî[dir].”³² Bu tefhîm takarrur ettikten sonra malum ola ki bu asla bir takım kavâid-i fikhiye taalluk eder. Cümleden biri fukahânın,

“*el-Ma‘rûfu örfen ke’l-meşrûtu şartan*”³³

makûlüdür. Kütüb-i fikhiyede yazarlar ki bir tacir sokakta malum kıymetle bir şey satsa, ne hulûl ve ne vâde bir şey tasrih etmese sonra âdet-i belde

24 “Âdet muhakkemdir”, *Mecelle*, madde 36.

25 *Eşbâh*, s. 101.

26 *Eşbâh*, s. 101.

27 *Eşbâh*, s. 102.

28 *Eşbâh*, s. 102.

29 *Eşbâh*, s. 102.

30 *Eşbâh*, s. 102.

31 *Eşbâh*, s. 102.

32 *Eşbâh*, s. 102.

33 “Örfen ma‘rûf olan şey şart kılınmış gibidir”, *Mecelle*, madde 43; *Eşbâh*, s. 108.

üzere parayı tahsile kâdir olur. Meselâ o beldede mal satan, her cuma bir miktâr-ı malum almak marûf ise ona göre tediyesi lazım gelir; her ne kadar vakit zikr ü beyân olunmamış dahi olsa.³⁴ Kezâlik yazarlar ki: kızına baba-sı cihaz verse de sonradan âriyet verdiğini iddia eylese davasını isbata şahitler olmadığı halde, kadı, örf-i beldeye nazaran hükmeder.³⁵ Fukahânın:

"Yensarifu'l-mutlak ile'l-müte'âraf"³⁶

makûlü kaide-i mezkûreye benzer. Kütüb-i fikhiyede mestûrdur ki bir tacir altın veya gümüş akçe pazarlığıyla veresiyyeye mal satsa halbuki o memlekette nukûd, mâliyet ve revaçta muhtelif olmasıyla beraber sikkce dahi ihtilaf üzere olsa her halde pazarlık, beldede ağleb olan örf'e munsarif olur. Çünkü "ağleb müte'âraftır." Şu misâlden fehmolunur ki âdete itibar *âdet-i muttaride* olmasına mahsus değildir. Belki *âdet-i ğâlibe* dahi olsa müte'âraf addolunup mebnâ-yı hükm olur. Bunun içindir ki fukahâ:

"Tu'teberu'l-âdetü ize'ttarâdet ev ğalebet"³⁷

derler. Fukahânın: [7]

"el-Meşrûtu örfen ke'l-meşrûti şer'an"³⁸

makûlü dahi zikrettiğimiz kaide üzere tahrîc olunur.

Yine asl-ı mezkûre müteallik kavâiden biri dahi kütüb-i fikhiyedeki:

"Lâ yecüzü'l-iftâ'u bi'l-akvâli's-sahîhati'l-mehcûrati'l-amel"

kaidesidir. Yani bir kavil zâten sahîh dahi olsa, nâs onunla ameli terkettiği müddetçe iftâsı câiz olmaz demektir. Elbette câiz olmaz. Zira o türlü iftâ âdete taarruz eder. Bu kaide *et-Tarîkatü'l-Muhammediye*³⁹ nâm kitapta mezkûrdur ve üzerine bazı mesâil tefrî' olunmuştur.

Bu kaideye mebnidir ki fukahâ derâhim ve denânîri vezn meselesinde örf-i nâsa itibar ettiler. Maahaza Ebu Hanîfe ve Muhammed (rahimehümallâhu Teâlâ) demişler idi ki: Bu meselede örf'e itibar yoktur. Zira derâhim ve denânîrin mevzûnâtan oldukları şer'an mansûstur. Hilâf-ı nass [olan] örf'e itibar olunmaz. Müşârun ileyhimânın bu kavli sahihtir. Lâkin zaman-ı müteahhirde nâs beyninde ameli metrûktür. İmam Ebu Yûsuf (rahimehullâhu) 'bu meselede örf'e itibar olunur' deyip İmameyn hazretlerine muhalefet ettiği için kavli sahîh değildir. Ammâ, nâsın âdet ve örfüne müsaittir. Hatta

34 *Eşbâh*, s. 103.

35 *Eşbâh*, s. 109.

36 Kayda bağlı olmayan şey örf'e göre yorumlanır.

37 "Âdet ancak muttarid yahut ğâlib oldukda muteber olur", *Mecelle*, madde 41; *Eşbâh*, s. 103. *Âdet-i muttaride*, farklı bir kabule yer bırakmayacak derecede yaygınlık kazanmış âdettir. *Âdet-i ğâlibe* ise, bu ölçüde olmayıp, az da olsa farklı kabullerin sözkonusu olduğu âdet çeşididir. Bilgi için bkz.: Ali Haydar, *Dürrü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Abkâm*, tab'-ı sâlis, Matbaa-i Tevsi'-i Tıbbâ't, İstanbul 1330, s. 105-107.

38 *Eşbâh*, s. 108.

39 Muhammed Birgivi'nin (981/1573) meşhur eseridir.

bu kavli fukahâ tercih ettiler. Binâenaleyh *Fethu'l-Kadir*⁴⁰ nâm fikh kitabında nâsın amelîne müsâit bulunduğu için bu kavli teyid ve takvît etti. Me-sele *Berika*'da⁴¹ meşrûhtur.

Asl-ı mezkûra taalluku olan kaidelerden biri dahi fukahânın:

“*Kad tetēgayyeru'l-abkâmu bi-teğayyuri'l-ezmân*”⁴²

kaidesidir. *Berika*'da mezkûrdur. Şüphe yoktur ki “*el-âdetü muhakkeme-tün*” aslı iktizasınca âdet, âdet olduğu müddetçe muhakkemdir. Ammâ, itiyaddan çıktığı halde onun yerine geçecek âdet her ne ise muhakkeme olması lazım gelir ki, hattâ, hasebe'l-iktizâ üzerine ahkâm tertib oluna. Karâfi (rahimehullah)'dan⁴³ sorulmuş ki: “Vaktiyle mevcut olan âdetler üzere tertip olunmuş olan ahkâm o âdetlerin değışmesi ile değışiyor mu, yoksa denir mi ki biz mukallidiz, ictihada ehil olmadığımızdan tertib-i cedid ihdâsına kâdir değıliz.” Mûmâ ileyh cevabında demiş ki: “*Avâid* [âdetler] üzere müretteb olan ahkâmın o avâid değışmiş iken icrası icmâ'a muhaliftir ve dinde cehalettir. Âdete tâbi olan hüküm o âdetin değışmesiyle değışir. *Değıştirmek ise mukallidlerin icthâd-ı tecdîdiyle olmayıp bu tağyîr bir kaidedir ki vaktiyle ulemâ icthâd edip onun üzerine icmâ etmişlerdir.*”⁴⁴

Akvemu'l-Mesâlik'te dahi bunu nakletti.⁴⁵ Şüphe yok ki zamanımızda demiryolu, sefere müteallik ahkâmı değıştirmeğe sebep olmuştur.⁴⁶ Ah-

40 İbnu'l-Humâm'ın (861/1457) hanefi mezhebinin temel eserlerinden birisi olan *Hidâye* üzerine yazdığı önemli bir şerhtir.

41 Birgivi'nin *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* adlı eserine Ebû Saîd el-Hâdimî (1176/1762) tarafından yazılmış olan şerhtir.

42 “Ezmânın teğayyürüyle ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz.” *Mecelle*, madde 39.

43 Şihâbüddin el-Karâfi (684/1285) Mısırlı meşhur mâlikî fakihidir.

44 Burada, âdetlere binâen hüküm vermenin çok temel bir prensip olarak tanımlanmış olması, yazarın bir mekanizma kurma hedefiyle açıklanabilir. Buna göre âdetlerin değışmesiyle yeni hükümlerin konması, bunu gerekli gören bir ictihada bağı olmaksızın doğrudan doğruya hükümün varlık kazanması şeklinde gerçekleşecektir. Böyle bir mekanizmanın, karşılaşılan yeni problemlerin, zamanın temayüllerine uygun bir çözüme kavuşturulmasında ne kadar elverişli olduğu aşikârdır.

45 *Akvemu'l-Mesâlik*, s. 42, Brown, *The Surest Path*, s. 126-127.

46 Henüz tam olarak yaygınlık kazanmadığı bir dönemde yeni vasıtaların, özellikle trenin, yolculuk hükümleri bakımından doğuracağı fikhî sonuçların örf çerçevesinde ele alınarak tartışma konusu yapılması dikkat çekicidir. Nakil vasıtalarının kullanımının yaygınlığı, başka bir deyişle bu vasıtalarla yolculuğun âdet haline gelmesiyle sefer hükümlerinin nasıl etkileneceğı konusunda Ali Suavi'nin bu yazısında benimsediğı kanaate uygun bir yaklaşım, çok sonraki bir tarihte, Hamdi Yazır'ın tefsirinde, seferde oruç hükümlerini ihtiva eden Bakara, 2/184 âyetinin tefsiri dolayısıyla dile getirilmiştir (Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Yayinevi, İstanbul [1971], c. I, s. 629-630). Vâki eleştiriler üzerine Elmalılı, 1940 yılında, konuyu daha etraflı olarak ele alan bir yazı kaleme almıştır. O günün nakil vasıtalarının kullanım yaygınlığı ve diğer özellikleri bakımından değerlendirilerek, bunlara hangi fikhî hükümlerin bağlanması gerektiğı konusunda sorgulayıcı bir üslupla kaleme alınan bu yazı, adigeçen tefsirin son iki cildinin baş tarafında yayınlanmıştır (*Hak Dini Kur'an Dili*, c. VIII, s. xi-xxii; c. IX, s. vii-xiii).

kâm-ı sefer dediğimiz dört rekâtli namazları ikiye kasr ve oruç tutmamak ve müddet-i meshin imtidâdı ve cuma ve bayram namazlarının ve kurbanın sukûtu ve hürre olan kadının mahrem erkeği ile olmayarak yalnız seferinin hürmeti gibi şeylerdir. Çünkü şu zemânedeki İskenderiye'den [8] Mısır'a gidecek adam, maksada vusûl için turuk-ı müteaddide bulur ki eğer demiryolu ile giderse şer'an müsafir [yolculuk hükümlerine tabi kimse] olmaksızın Mısır'a vâsıl olur. Bu takdirce şu mesele, fikhîlardaki "*İ'tibâru'l-müddeti min eyyi tarîkin ubize fib*" [Yolculukta müddetin, tercih edilen yola göre hesaplanması] makûlüne mübtenîdir.

*el-Babru'r-Râik*⁴⁷'te dedi ki: Müddet-i sefer, hangi tarîkten sülûk olursa o tarîkten itibar olunur. *Fetâvâ-yı Âlemgîriyye*'de⁴⁸ yazdı ki: Bir adamın gideceği memlekete iki tarîk olup biri üç gün üç gecelik diğeri az olsa o adam uzak olan tarîka sülûk ettikde mezheb-i hanefiyyede müsafir itibar olunur. *Kâdihân*⁴⁹ fetâvâsında böyle mezkûrdur: Ve kısa yola sülûk ettikte müsafir itibar olunmaz. *el-Babru'r-Râik*'te böyle dedi: Evet biliyoruz ki fukahâ demişlerdir: Bir mesafe seyr-i mu'tâd ile üç günlük iken bir adam ata binip dolu dizgin iki günde veya bir günde gitmiş olsa yine müsafirdir. Nitekim *el-Cevheretü'n-Neyyire*⁵⁰ nâm kitapta böyle mezkûrdur. Çünkü at, dolu dizgin sefere gitmek hilâf-ı âdetdir.

Binâberin bizim demiryol meselesi bu meseleye kıyas olunamaz. Zira demiryol ile aksar [daha kısa] müddette vusûl hilâf-ı âdet olmayıp mu'taddır ve zamanımızda maruftur. Bu yola sülûk edenler, ahkâmını bu âdet-i hadîseye bina etmeleri lazım gelirdi.

Ne şüphe. Eskiden yirmi saatle mukadder olan maksadına demiryol ile âdet vechile meselâ üç saatte hiç meşakkat görmeksizin kemâl-i istirahatle vâsıl olan adam namazını kasra nasıl cesaret edebilir? Halbuki namazı kasr ve oruç tutmamak hükümleri meşakkat-i sefer için ruhsattan ibaret idi. Bundan sonra, bilmek lazımdır ki fikhîta muteber olan örf ve âdet örf-i âmîm midir, yoksa velev hâss olsun mutlak örf müdür?

47 *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* müellifi İbn Nüceym'in, Ebu'l-Berekât en-Nesefî (710/310)'nin *Kenzu'd-Dekâik* adlı eseri üzerine yazdığı önemli bir şerhtir.

48 *el-Fetâvâ'l-Hindîyye* olarak da bilinen eser, Evrengzib Âlemgîr (1029-1118/1620-1707)'in emriyle 1664-1672 yılları arasında hazırlanmış, hanefî mezhebinin görüşlerini ihtiva eden bir fetva kitabıdır. Ali Suavi, Londra *Muhbir*'inin ilk sayısında, İslâm hukukunun yeni ihtiyaçlara cevap veremediği yolundaki iddiayı ortadan kaldırmak için herkesin kolayca anlıyabileceği bir eseri tercüme etmek istediğini belirterek bu eser hakkında şunları yazar: "Lâkin fikhî kitaplarından hangisini tercüme için tercih olunmak lazım geldiğini düşünürdüm. Nihayet en mükemmel ve zamanca en yakın olan *Fetâvâ-yı Âlemgîriyye* intihap edildi. İşte bu kitap tercüme olunacaktır. Ve İbn Âbidîn âsârındaki havâdis dahi icab eden yerlere zammedilecektir. Öyle bir lisan ile tercüme olunacaktır ki istilâhât-ı fukahâ bile okuyanlara hafif kalmayacaktır." *Le Mukhbîr*, nr. 1 (31 Aout [Ağustos] 1867), s. 1-2'den Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, s. 540. *Muhbir*'in 2. sayısında tanıtımı bulunan bu eserin tercümesi, Suavi'nin bilinen eserleri arasında bulunmamaktadır (*a.g.e.*, s. 540-541).

49 Hanefî fakîhi Fahrüddîn Kâdihân'ın (592/1196) eseridir.

50 Yemenli hanefî âlimi Haddâd (800/1397) tarafından Kudûrî'nin (428/1037) *Muhtasar*'ı üzerine yazılmış olan şerhtir.

Fıkıh kitaplarını tetebbu‘ etsen pek çok meseleler bulursun ki mutlak örf-i itibar olunmuştur.⁵¹ Yukarıda geçen bazı meseleler de böyledir. *Fethu’l-Kadîr*’de dedi ki: Yalnız Mısır’da satılan hanede nerdübân [merdiven] dahildir. Zira Kahire’nin evleri müteaddid tabakalar olduğundan nerdübânsız intifâ‘ olunmayacağı cihetle *beyt* kelimesini itlâkta örf-i beldeye göre nerdübân dahil olur.⁵²

el-Eşbâh’ta dedi ki: Kahire’de imamlık ve müezzinlik gibi vazifeleri satmağa hocalar ta‘arruf etmiş olduklarından cevazı me‘mûldür. Ve pazarlığı uydurup vazifesinden çekilip meblağ aldıktan sonra artık bir daha rüçû‘ edemez.⁵³ Malumdur ki *bey‘-i vefâ*⁵⁴ bey‘-i sahih olmayıp hakikatte rehin demektir. Lâkin vaktiyle Buhara ve Belh ahalisi bunu âdet edinip bey‘ te‘âruf ettiklerinden fukahâ, sıhhatiyle fetva verdiler. Nitekim meseleyi *Fetâvâ-yı Bezzâziye*’nin⁵⁵ icâre bahsinden anlayabilirsin. Bazı fukahâ bu meseleleri diğer kaideye idhâl ederler ki: “*İzâ dâka’l-emru itese’a hukmühü*”⁵⁶ kaidesidir. Âtîde buna müteallik ve bazı muâmelât-ı asriyenin ahkâmına dair tafsil gelecektir. Hâsıl-ı kelâm zamanımızda peydâ olup nâsın âdet edindiği nice muâmelât-ı nâfia işbu “*el-Âdetü muhakkemetün*” aslına bina kılınmak mümkündür. İmdi erbâb-ı ma‘âriften muâmelât-ı hâdisenin bu babdan olanlarını şu asla tefrî‘ etmeleri mercüdüdür. Şu şartla ki ifrat ve tefritte ihtiyat edeler.

Ve minallâhi’t-tevfik.

51 *Eşbâh*, s. 113-114. *Eşbâh* müellifi prensip olarak hâss örfün dikkate alınmadığını ancak pek çok fakihın bu tür örf'e göre hüküm vermeyi benimsediklerini ifade eder ve kendisinin de bu görüşte olduğunu tasrih eder. Mutlak örfün dikkate alınmasına yapılan vurgu, sunuş kısmında dile getirdiğimiz üzere dönemin temayüllerine uygundur. Âmm ve hâss örf'e göre hüküm verme konusunda *Eşbâh* müellifinin görüşlerinin tahlili ve bu tasnifle ilgili daha fazla bilgi için bkz.: Ali Haydar, *Düverü'l-Hukkâm*, c. I, s. 93-95.

52 *Eşbâh*, s. 114.

53 *Eşbâh*, s. 114.

54 Geri alım şartı taşıyan satım akdi. Geniş bilgi için bkz.: *Mecelle*, madde 396-403.

55 Hâfizuddîn el-Bezzâzi'nin (827/1424) hanefî mezhebine ait görüşleri ihtiva eden eseridir.

56 “Bir iş diğk oldukda müttesi‘ olur”, *Mecelle*, madde 18; *Eşbâh*, s. 113.